

Dragan Damjanović

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagreb, Odsjek za povijest umjetnosti

23. 11. 2010.

Izvorni znanstveni rad / *Original scientific paper*

Nadgrobnni spomenici Hermana Bollé a i Obrtne škole na Mirogoju u Zagrebu

Ključne riječi: Herman Bollé, Mirogoj, nadgrobnni spomenici, historicizam, neogotika, neorenesansa, neobizant

Key Words: Herman Bollé, Mirogoj, tombstones, Historicism, neo-Gothic, neo-Renaissance, neo-Byzantine

Prilog govori o nadgrobnim spomenicima koje je Herman Bollé projektirao za Mirogoj. Većinu su realizirali učenici i/ili profesori zagrebačke Obrtne škole i odreda se radi o kvalitetnim primjerima historicističke i secesijske sepulkrne arhitekture i primijenjene umjetnosti.

Mirogoj je prepoznat već desetljećima kao jedno od najvažnijih ostvarenja ne samo Bolléova opusa već i zagrebačkog historicizma uopće. U tekstovima o ovom zagrebačkom groblju najveća se pažnja posvećuje arhitektonskom rješenju arkada, središnje kapele Krista Kralja te mrtvačnice, dok je Bolléov projektantski udio u nastanku brojnih spomenika kako u arkadama, tako i u ostalom dijelu groblja većim dijelom ostao nepoznat, iako je riječ o važnom segmentu njegova opusa. Sve grobnice koje je projektirao za Mirogoj izveli su, naime, đaci i/ili profesori zagrebačke Obrtne škole, a mnoge od njih predstavljaju vrhunska djela historicističke primijenjene umjetnosti. Odreda je, nadalje, riječ o spomenicima istaknutim osobama tadašnjeg hrvatskog javnog života i izvanredno su svjedočanstvo Bolléovih veza i položaja u društvu.

Afirmiranje Bolléa na području projektiranja grobnih spomenika

Od prvih trenutaka Bolléova rada za Hrvatsku Mirogoj je postao neraskidivo vezan uz njegovu biografiju. Osim što je riječ o jednom od njegovih najranijih samostalnih radova, prve arkade s »paviljonom«, kako se u 19. stoljeću redovito nazivao dio arkada prekriven kupolom, završen 1879.-80., prije potresa, koji je iz te katastrofe izašao gotovo neoštećen, on je bio među glavnim dokazima Bolléovih zagovornika (ponajprije Ise Kršnjavoga) u kvalitetu rada ovog arhitekta.¹ Potres je na još jedan način »pogodovao« Bolléu – iz Zagreba se odselio, budući da mu je atelje bio jako oštećen, najvažniji tadašnji hrvatski kipar Ivan Ren-

dić,² kojemu je bogatije građanstvo krajem 70-ih i početkom 80-ih godina 19. st. često povjeravalo izradu svojih nadgrobnih spomenika. Bollé i Rendić nisu bili konkurenti, no Rendićev će odlazak omogućiti Bolléu dominantan položaj na području projektiranja i izrade nadgrobnih spomenika, dodatno ojačan otvaranjem Obrtne škole 1882. godine na kojoj će se obrazovati relativno brojna, kvalitetna i jeftina klesarska radna snaga koja će Bolléove ideje realizirati.

Otvaranjem najprije radionice pri restauraciji katedrale, a potom i spomenutim utemeljenjem Obrtne škole u Zagreb se, naime, doseljuje cijeli niz kvalitetnih klesarskih majstora koji će obrazovati novi klesarski pomladak.³ Za grobne spomenike ključno će biti ponajprije doseljavanje klesara Ignjata Franza, dugogodišnjeg profesora na Obrtnoj školi, koji će obrazovati generacije đaka i koji će sa svojom radionicom izvoditi klesarske radove ne samo na manje-više svim Bolléovim restauracijama i novogradnjama već i na brojnim građevinama drugih arhitekata. Franz je bio jedan od najvjernijih Bolléovih suradnika, što ne treba čuditi budući da su zajedno došli iz Beča, iz Schmidtova ateljea krajem 1879. kako bi radili na restauraciji zagrebačke katedrale.⁴

Uz Franza u prvoj fazi Bolléova života i rada u Zagrebu, drugi ključni klesarski majstor s kojim je često surađivao bio je Adolf Baumgarten. I njega je »naslijedio« iz vremena kada je radio u Schmidtovom ateljeu – Baumgarten je, naime, bio zaposlen na gradnji i opremanju đakovačke katedrale.⁵ Nakon što su radovi u Đakovu završeni doselio se u

1. Friedrich Schmidt, Nadgrobnni spomenik kardinalu Josefu Othmaru Rauscheru, sjeverni brod katedrale svetog Stjepana u Beču, 1882. / Friedrich von Schmidt, gravestone for Cardinal Josef Othmar Rauscher, the Stephansdom northern nave, Vienna, 1882.

2. Victor Tilgner, nadgrobnni spomenik Franza von Wertheima, Centralno groblje, Beč, oko 1885.; fot. Dragan Damjanović / Victor Tilgner, gravestone for Franz von Wertheim, Central Cemetery, Vienna, around 1885; Photo: Dragan Damjanović.

Zagreb i nastavio raditi slične poslove na raznim Bolléovim projektima.⁶ Radove na nadgrobnim spomenicima, osim njih dvojice, izvodili su dakako i drugi manje poznati klesari, uglavnom s Obrtne škole, no najveći dio važnijih poslova povjeravan je Franzu ili Baumgartenu.

U prvom razdoblju života i rada u Zagrebu, 1880-ih godina, Bolléu se relativno rijetko pružala prilika raditi značajnije spomenike za Mirogoj ponajprije zbog gospodarske krize koja se još uvijek osjećala u gradu, te skupoće grobnih mjesta. Prema Statutu općeg groblja iz 1876. grobovi na Mirogoju dijelili su se, naime, u četiri skupine: izvanredni, redoviti obiteljski, vlastiti i općeniti. Grobno mjesto u općenitoj, najjeftinijoj grobnici, stajalo je 1883. čak 250 forinti.⁷ Troškovi podizanja arkade procjenjivali su se pak na 3.500 forinti, pa se može pretpostaviti kako ni grobno mjesto u njoj nije bilo mnogo jeftinije.⁸ Ne čudi stoga da su se arkade i gradile i popunjavale isprva vrlo sporo. Do 1890. tako još ni jedna evangelička obitelj nije sebi kupila mjesto u arkadama, a u pravoslavnom dijelu samo je Stefan (Stjepan) Vrabčević, gradonačelnik Zagreba 1873. godine, za sebe i svoju obitelj kupio jednu arkadu.⁹ S gospodarskim procvatom Zagreba od 90-ih godina 19. stoljeća do početka Prvog svjetskog rata situacija će se promijeniti. Mjesta u arkadama popunjavat će se mnogo brže, a reprezentativni spomenici dizat će se i na otvorenom dijelu groblja. Iz toga vremena datira i najveći dio Bolléovih radova za Mirogoj.

Tipologija nadgrobnih spomenika kod Hermana Bolléa i njegovih učenika

Statut mirogojskog groblja samo je na osnovnoj razini propisivao investitorima i arhitektima oblikovno rješenje i

veličinu grobnica. Tako su spomenici pod arkadama, gdje su grobnice imale status redovitih obiteljskih i prodavale se u trajno vlasništvo,¹⁰ morali biti postavljeni iza zid, pazilo se na estetiku u njihovom »poređanju«, a bilo je određeno da ne smiju biti teži od 160 kilograma. Mogla ih je graditi i uprava groblja, no i pojedinci, odnosno obitelji.¹¹ Pravila su dakle zadavala osnovne smjernice, pa je reprezentativnost i veličina nadgrobnih spomenika ovisila ponajprije o materijalnim mogućnostima obitelji, odnosno pojedinca koji je grobnicu podizao, te o talentu i imaginaciji arhitekta, odnosno skulptora. Spomenici koje je Bollé radio za Mirogoj stoga se dosta razlikuju među sobom po primijenjenom oblikovnom rješenju, pa su podijeljeni u nekoliko tipoloških skupina.

Tipološki strukturirati Bolléov opus nadgrobnih spomenika dakako nije bilo moguće na posve jednoznačan način, no s obzirom na oblikovno rješenje ugrubo se mogu podijeliti u šest glavnih skupina: nadgrobnni spomenik tipa oltarskog retabla, edikule, ploče-stele, stupovi/fijale/zatvoreni baldahini, križevi i obelisci. Iste su tipove koristili dakako i svi ostali arhitekti ne samo na Mirogoju već općenito na europskim grobljima 19. stoljeća i kasnije.¹² Bollé se nadovezuje, naime, na iskustva koje je stekao radom u arhitektonskim ateljeima Heinricha Wiethasea u Kölnu i Friedricha Schmidta u Beču. Nema sumnje, nadalje, da je na njega općenito snažno utjecao život i rad u Beču, gdje je mogao vidjeti čitav niz nadgrobnih spomenika raznih arhitekata osobito nakon što je 1870-ih utemeljeno novo Centralno groblje na jugoistočnim obodima grada.¹³

Tip grobnih spomenika ustrojstva poput oltarskih retabla katoličkih crkava najreprezentativniji je i relativno rije-

4. Spomenik obitelji Jurković, današnje stanje / Tombstone for the Jurković family, today

6. Spomenik obitelji Borojević, današnje stanje / The Borojević family tombstone, today

3. Herman Bollé, projekt za spomenik obitelji Jurković, 1890.; NAZ, Zbirka građevnih nacrti, sign. VIII / Herman Bollé, project for the Jurković family tombstone, 1890; NAZ, Construction Sketches Collection, sign. VIII

5. Herman Bollé, projekt za spomenik obitelji Borojević, 1893.; NAZ, Zbirka građevnih nacrti, sign. VIII / Herman Bollé, project for the family Borojević tombstone, 1893; NAZ, Construction Sketches Collection, sign. VIII

dak i u Bolléovom opusu i općenito na Mirogoju (pa i na drugim grobljima 19. stoljeća) budući da si ga je mogao priuštiti samo najbogatiji sloj društva, najvećim dijelom politička, klerikalna i gospodarska elita. Na Mirogoju svi su nadgrobnji spomenici tog tipa smješteni u arkadama i većina ih je riješena u neorenesansnom ili neobizantskom stilu. Sastoje se najčešće od visoke niše, podignute iznad razine poda arkada, unutar koje je smještena skulptura/freska/mozaik ili katkada natpis. Niša je okružena stupovima s bočnih strana, a okrunjena najčešće zabatom u koji je postavljen grb obitelji čiji su članovi pokopani u grobnicama, ukoliko je dakako ta obitelj imala plemićku titulu. Razvijeniji tip grobnica u obliku oltarskog retabla osim glavne niše ima i niše ili spomen ploče na bočnim stranama, te bogatiju skulpturalnu i arhitektonsku dekoraciju.

Arhitekti 19. stoljeća pri koncipiranju nadgrobnih spomenika tipa oltarskog retabla nadovezuju se na renesansnu tradiciju i ustrojstvo brojnih grobnica podizanih po crkvama Firence, Venecije, Rima i drugih talijanskih gradova 15. i 16. stoljeća (npr. grob Carla Marsuppiniya od Desideria da Settignana u Santa Croce u Firenci, grobni spomenici duždeva A. Vendramina i P. Moceniga u S. Giovanni e Paolo u Veneciji, da se spomenu samo neki karakteristični primjeri). Historicismam pri tome najčešće ne koristi motiv ležećega tijela pokojnika, uobičajen u renesansni, a rijedak je i prikaz kovčega. U središnjoj niši nadgrobnog spomenika tipa oltarskog retabla najčešće se postavlja portretna bista pokojnika, prikaz nekoga sveca, odnosno Krista (ukoliko je riječ o grobu za kršćanina), a katkada i razne alegorijske figure. Taj je tip spomenika bio izrazito pogodan za smještaj u arkadama ili uz vanjske zidove komunalnih groblja 19. stoljeća, budući da je u načelu zahtijevao zid kao pozadinu (u crkvama je bio smješten redovito uz zid niša, kapela ili uz bočne unutrašnje zidove crkve). Spomenici tipa oltarskog retabla stoga su rijetki na otvorenom, iako se povremeno javljaju i izvan arkada (ne toliko na Mirogoju, no relativno često na drugim srednjoeuropskim grobljima).

Bollé se pri arhitektonskom koncipiranju spomenika tipa oltarskog retabla nadovezuje nesumnjivo na iskustva koja je stekao radeći u Beču. I Schmidt i brojni drugi bečki arhitekti toga vremena projektirali su, naime, taj tip spomenika za viđenije obitelji na bečkim grobljima, ali i u crkvama (kada im se za to pružila prilika). Jednostavniji tip nadgrobnog spomenika retabla može se ilustrirati primjerom jednoga Schmidtovog rada – za bečkog nadbiskupa i kardinala Josefa Othmara von Rauschera u sjevernom brodu bečke katedrale svetoga Stjepana, postavljenom 1882.godine¹⁴. Neorenesansni spomenik s jednom nišom arhitektonski je bogato raščlanjen i opremljen skulpturama. U središnjoj je niši postavljena puna figura pokojnika, motiv koji se kod Bolléa, koliko se za sada uspjelo ustanoviti, nikada ne javlja. Daleko je raskošniji grobni spomenik baruna Franza v. Wertheima jednog od najvećih bečkih

8. Spomenik kanonicima Stolnog kaptola zagrebačkog, današnje stanje / Tombstone for the Zagreb canons, today

7. Herman Bollé, projekt za spomenik kanonicima Stolnog kaptola zagrebačkog; NAZ, Zbirka građevnih nacrtá, sign. VIII / Herman Bollé, project for the Zagreb canons tombstone; NAZ, Construction Sketches Collection, sign. VIII

11. Herman Bollé, spomenik obitelji Savitz–Nossan u arkadama na Mirogoju / Herman Bollé, the family Savitz–Nossan tombstone in the Mirogoj arcades

industrijalaca 19. stoljeća, u arkadama bečkog Centralnog groblja arhitekta Victora Tilgnera, podignut nekoliko godina kasnije, sredinom 1880-ih. Neorenesansna grobnica opremljena alegorijskim skulpturama, bustom pokojnika, raskošnim arhitektonskim okvirom i bogato raščlanjenom ogradom od kovanoga željeza reprezentativni je primjer (među izuzetno brojnim) nadgrobnog spomenika jednoga veleindustrijalca kakvi će se krajem 19. i početkom 20. stoljeća često podizati na bečkim (a zasigurno i drugim srednjoeuropskim) grobljima. Na oba su primjera upotrijebljeni materijali kvalitetniji/skuplji od onih koje je koristio Bollé, a i figuralna je plastika bogatija i više kvalitete, no osnovno arhitektonsko ustrojstvo, pa i tip dekoracije vrlo je sličan. Iako Bolléovi nadgrobní spomenici tipa oltarskog retabla neće biti izvođeni od najskupljih materijala, zbog izloženosti atmosferilijama izrađivani su od tvrdoga, katkada dosta kvalitetnog kamena, za razliku od dobrog dijela njegovih oltara u crkvama, koji su najčešće izrađivani od drva jer za mramor ili kamen najčešće nije bilo dovoljno sredstava.

Najreprezentativniji primjer nadgrobnog spomenika tipa oltarskog retabla, kako po upotrijebljenim materijalima i veličini tako i po bogatstvu ornamentike, u Bolléovu opusu i jedan od najreprezentativnijih primjera historičističke sepulklarne arhitekture na Mirogoju uopće podignut je za obitelji Jurković u arkadama južno od kapele Krista Kralja. Reprezentativnost groba ne treba čuditi; Jurkovići su, naime pripadali skupini najbogatijih i najuglednijih pravoslavnih obitelji Zagreba. Jovan pl. Jurković (1811. - 1882.), savjetnik kraljevske Zemaljske vlade i njegovi sinovi Petar (1858.-1903.), veliki župan Županije srijemske i Nikola (1846. - 1907.), veliki župan Županije požeške, pripadali su političkoj eliti tadašnje Hrvatske.¹⁵ Projekt za spomenik, prema kasnije dodanom natpisu, dakle ne potpuno pouzdanom, Bollé je izradio 1890. godine. Kako je godinu dana ranije (dakle 1889.) preminula majka Nikole i Petra Jurkovića, Jovanova žena Katarina, vjerovati je da se radi o ispravnoj dataciji. Spomenik je izveden gotovo u potpunosti u skladu s projektom, samo je natpis »Obitelj Jurković«, koji je izvorno trebao stajati na banderoli iznad spomenika, premješten na arhitrav ispod zabata.

Upotreba kamena različitih boja pri izvedbi spomenika (crveni za stupove, svijetli kamen za ostatak spomenika), kovanoga željeza i stakla za svjetiljke te postavljanje mozaika stvorilo je bogati koloristički efekt karakterističan za Bolléove radove. Oblikovno rješenje podsjeća na glavni portal Saborne crkve svete Trojice u Pakracu, što ne čudi budući da je odabrani stil bio isti – neobizant u specifičnoj Bolléovoj varijanti, a pretpostaviti je kako su i majstori koji su izvodili oba djela bili istovjetni. Tko je izveo mozaik uskrslog Krista, simbola pobjede nad smrću, te mozaik s prikazima kerubina na vrhu spomenika, nije nažalost poznato. Arhivolte, vijenci, okviri natpisa, zabat, kapiteli i

12. Friedrich Schmidt, projekt za nadgrobnju ploču naslovnog biskupa likopoljskog i prepošta zagrebačkog Stolnog kaptola Ivana Kralja, 1879?, Wienmuseum, Friedrich Schmidt's Nachlass, Inventar Nr. 141 – 42. / Friedrich Schmidt, tombstone project for Ivan Kralj, the title Bishop of Likopolje and the Head of Zagreb canons, 1879?, Wienmuseum, Friedrich Schmidt's Nachlass, Inventar Nr. 141 – 42

9. Spomenik Ivanu Vončini, izveden vjerojatno prema Bolleovim projektima od strane Obrtne škole, 1902. / Gravestone for Ivan Vončina, probably one of Bolle's projects executed by the School of Crafts, 1902

10. Hektor Eckhel, Projekt za spomenik župniku Stjepanu Poglediću, 1893. (1895.); Viesti Društva inženira i arhitekatah, br. 2, 1895., list br. 6 / H. Eckhel, Project for Vicar Stjepan Viewić's gravestone, 1893 (1895); Viesti Društva inženira i arhitekatah, nr. 2, 1895, 6

drugi dijelovi spomenika bogato su ornamentirani specifičnom Bolléovom neobizantskom dekoracijom.

Obliznji spomenik Nestoru (1820. - 1875.) i Jeleni (1832. - 1913.) Borojević (Borojević) nešto je jednostavniji

primjer nadgrobnog spomenika tipa oltarskog retabla u neobizantskom stilu. Budući da, naime, supružnici Borojević nisu imali djece, spomenik nema ploče niti niše na bočnim stranama obično namijenjene preminuloj djeci i rođaci

13. Herman Bollé, projekt za spomenik obitelji Weiss; NAZ, Zbirka građevnih nacrti, sign. VIII / Herman Bollé, project for the family Weiss tombstone; NAZ, Construction Sketches Collection, sign. VIII

14. Spomenik obitelji Weiss u židovskom dijelu arkada na Mirogoju, vjerojatno izveden prema Bolléovim projektima / The Weiss family tombstone in the Jewish part of the Mirogoj arcades, probably one of Bollé's projects

15. Herman Bollé, projekt za spomenik srpskom kralju Milanu Obrenoviću, 1901.; NAZ, Zbirka građevnih nacrti, sign. VIII / Herman Bollé, project for the Serbian King Milan Obrenović's tombstone, 1901; NAZ, Construction Sketches Collection, sign. VIII

16. Herman Bollé, spomenik Danilu Stankoviću, 1900. / Herman Bollé, gravestone for Danilo Stanković, 1900.

18. Spomenik obitelji Juričić u glavnoj aleji mirogojskog groblja / Juričić family tombstone in Mirogoj's central alley

cima, već samo jednu središnju nišu s freskom s prikazom svetih Konstantina i Jelene (vjerojatno krsne slave obitelji) koja svoj današnji izgled zasigurno duguje nekim kasnijim retuširanjima. Ispod niše nalazi se velika ploča s natpisom s podacima o pokopanima u grobnici. Bollé ponovo primjenjuje kamen različitih boja za stupove, luk iznad niše, te za ploču s natpisom. Klasicizirajući neobizantski ornamentalni jezik koncentrirao, kao i na Jurkovićevom spomeniku, u gornji dio spomenika (akroteriji, kapiteli i arhivolte, križ na vrhu). Sačuvani projekt spomenika datiran je u 1893., a sama je gradnja uslijedila 1894.,¹⁶ nedugo dakle poslije spomenika obitelji Jurković. Nestor Borojević, pjesnik i trgovac, među najvažnijim je dobrotvorima Srpske pravoslavne općine u Zagrebu. Crkvi je ostavio najveći dio svoje imovine (uključujući i kuću na uglu Preobraženske i Ilice na čijem će mjestu biti podignuta jedna od prvih modernističkih uglovnica Zagreba).¹⁷

Po veličini i reprezentativnosti nadgrobní spomenik kanonika zagrebačkog Stolnog kaptola, smješten u prvi paviljon s kupolom sjeverno od kapele Krista Kralja, jedini se, unutar Bolléova opusa, može mjeriti sa spomenikom obitelji Jurković. Izvedbeni se projekt za njega, nažalost, nije mogao za sada pronaći u Bolléovoj ostavštini.¹⁸ Riječ je, međutim, gotovo sigurno o njegovom djelu budući da je sačuvana skica koja nesumnjivo predstavlja prvotno rješenje koje je Bollé predvidio za spomenik kanonicima, a koje je kasnije u određenoj mjeri modificirao. Skica, naime, predviđa podizanje trodijelnoga spomenika tipa oltarskog retabla u središnjem dijelu paviljona te postavljanje još dvije grobne ploče na bočnim stranama paviljona. Samo spomenik kanonicima Stolnog kaptola na Mirogoju ima takvo rješenje. Nadalje, prema skici, Bollé je okrunio središnji dio spomenika lukom kojega je ornamentizirao s gornje strane nekom vrstom rakovica. Slično rješenje je i realizirano pri podizanju toga nadgrobnog spomenika. Točno u skladu sa skicom realizirane su i nadgrobne ploče na bočnim krajevima paviljona. Na izvedenom radu Bollé je, međutim, jače integrirao segmente središnjega dijela spomenika, umjesto uskrsloga Krista prikazano je Raspeće, a pozadina niše bogato je ornamentizirana u duhu neorenesanse. U prilog Bolléovog autorstva govori i činjenica da je ovaj arhitekt još 1880. imenovan glavnim projektantom Stolnog kaptola, te je izvodio u idućim desetljećima gradnju novih i restauraciju starih građevina kako na području ulice Kaptol tako i na drugim kaptolskim posjedima po Hrvatskoj.¹⁹ Kada je spomenik projektiran ili podignut nije, se moglo za sada utvrditi, no riječ je nesumnjivo ili o zadnjim godinama 19. ili prvim godinama 20. stoljeća.

U jednostavniji tip nadgrobnog spomenika retabla može se ubrojiti spomenik Ivanu Vončini, predstojniku Odjela za bogoštovlje i nastavu hrvatske Zemaljske vlade između 1882. i 1885., podignut 1902. godine.²⁰ Izvori jasno naglašavaju kako je izrađen u Obrtnoj školi koja se time

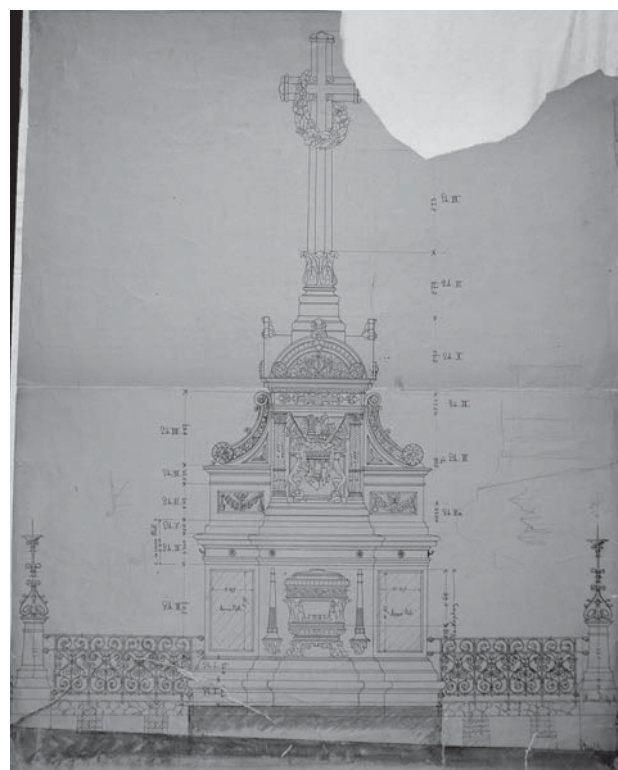

19. Herman Bollé, projekt za spomenik obitelji Radivojević, 1903.; NAZ, Zbirka građevnih nacrti, sign. VIII / Herman Bollé, project for the family Radivojević tombstone, 1903; NAZ, Construction Sketches Collection, sign. VIII

21. Herman Bollé, prvotni projekt za spomenik grofice Vjekoslave (Aloisie, Louise) Sermage od Susedgrada i Medvedgrada, 1887.; NAZ, Zbirka građevnih nacrti, sign. VIII / Herman Bollé, original project for the tombstone for Vjekoslava (Aloisie, Louise) Sermage of Susedgrad and Medvedgrad, 1887; NAZ, Construction Sketches Collection, sign. VIII

22. Herman Bollé, realizirani projekt za spomenik grofice Vjekoslave (Aloisie, Louise) Sermage od Susedgrada i Medvedgrada, 1887.; NAZ, Zbirka građevnih nacrti, sign. VIII / Herman Bollé, realized project for Vjekoslava (Aloisie, Louise) Sermage of Susedgrad and Medvedgrad, 1887; NAZ, Construction Sketches Collection, sign. VIII

20. Herman Bollé, spomenici Radivoju i Julijani Radivojević, izvedeni vjerojatno 1903., današnje stanje / Herman Bollé, tombstones for Radivoj and Julijana Radivojević, probably executed around 1903, today

željela odužiti jednom od svojih najvažnijih pokrovitelja u vremenu kada je tek nastajala kao institucija, a čija je obitelj u tom trenutku bila u financijski toliko lošoj situaciji da si nije mogla priuštiti izdvajanje sredstava za podizanje spomenika.²¹ Da li ga je projektirao Bollé ili neki drugi arhitekt vezan uz Obrtnu školu, nažalost se ne precizira. Spomenik je podignut u pravoslavnom dijelu arkada pa će u njemu posljednje počivalište naći i obitelji Kotur i Gavella, te Matošić, a kasnije će u ovom paviljonu biti pokopani i politički prvaci međuratne Hrvatske Stjepan Radić i Vladko Maček. Za razliku od drugih grobova tipa oltarskog retabla na njemu ne srećemo nikakvu skulpturu, mozaik ili fresku u središnjem dijelu spomenika. Gotovo je cijela površina prekrivena pločama s imenima pokojnika. U gornjemu je dijelu spomenika posebno dekorativno ukrašen samo medaljon s nadgrobnim natpisom posvećenom Ivanu Vončini.

Ograde u pogledu autorstva Vončinina spomenika proistječu iz činjenice da su slične grobnice, ustrojstva poput oltarskog retabla, projektirali i Bolléovi učenici i suradnici, poput Hektora Eckhela, koji će 1893. dobiti priliku realizirati jedan od najreprezentativnijih grobova mirogojskih arkada uopće – župnika Stjepana Pogledića (1801. - 1892.). Ugledni župnik koji se na čelu glavne zagrebačke župe svetoga Marka na Gradecu nalazio 56 godina pokopan je u središnjem dijelu arkada, odmah uz paviljon iliraca. Spomenik je podigla 1893. pokojnikova nećakinja, M. Spitaler

za Pogledića i svoju obitelj, tako da u grobnici poslije nisu pokapani župnici župe svetoga Marka.²² Veliki neorenesansni »oltar« sa snažno istaknutim središnjim dijelom u koji je postavljena skulptura uskrslog Krista Dragutina Moraka,²³ katolički pandan uskrsnom Kristu s groba Jurkovićevih, po bogatstvu arhitektonske dekoracije i upotrijebljenim materijalima ima malo usporedivih primjera na cijelome Mirogoju uopće.²⁴ Zbog čega Bolléu nije povjeren ovaj projekt izvori ne otkrivaju, no za pretpostaviti je da je u tom trenutku on bio zauzet brojnim drugim poslovima po cijeloj Hrvatskoj pa se nije mogao paralelno posvetiti i ovoj zadaći.²⁵

Negdje između spomenika tipa oltarskog retabla i groba – edikule je i spomenuti nadgrobnni spomenik iliraca u paviljonu koji je posebno za njih osiguralo zagrebačko Gradsko poglavarstvo 1885. godine. Nije riječ o Bolléovom djelu, već o radu Janka Josipa Grahora, koji je izveo klesara Baumgarten,²⁶ no pokazuje raširenost toga tipa spomenika.

U veličinom manje Bolléove nadgrobnne spomenike tipa oltarskog retabla može se ubrojiti i spomenik obitelji Savitz-Nossan,²⁷ koji se po svom oblikovnom rješenju ističe među svim do sada spomenutim primjerima budući da je izveden u neogotičkom stilu. Oblikovno rješenje snažno asocira na oplošnjene središnje dijelove Bolléovih oltara svetoga Josipa, Svetoga Križa i svetih Ćirila i Metoda za zagrebačku katedralu. Ploča s natpisom postavljena je unutar gotičkoga luka u vrhu kojega je postavljen grb obitelji u bogato de-

23. Herman Bollé, spomenik grofice Vjekoslave (Aloisie, Louise) Sermage od Susedgrada i Medvedgrada, izveden 1888., današnje stanje / Herman Bollé, tombstone for countess Vjekoslava (Aloisie, Louise) Sermage of Susedgrad and Medvedgrad, executed in 1888, today

korirani »okvir«. Spomenik je na bočnim stranama raščlanjen fjalama, a na vrhu dekoriranim zabatom i križem. Dosta podsjeća na Schmidov projekt za nadgrobnju ploču naslovnom likopoljskom biskupu i prepoštu zagrebačkog Stolnog kaptola Ivanu Kralju, koji je postavljen na sjeverni zid u unutrašnjosti zagrebačke katedrale, nedaleko oltara Posljednje večere.²⁸

Nossanov spomenik svojim nas oblikovnim rješenjem vodi prema nadgrobnim spomenicima tipa edikula. Oblikovnim rješenjem oni su vrlo bliski spomenicima tipa oltarskog retable, koji su u osnovi neka vrsta monumentaliziranja spomenika tipa edikule budući da najčešće (iako ne uvijek) sadržavaju ovaj arhitektonski motiv. U taj tip spomenika u ovom slučaju se ubrajaju samo oni spomenici koje čini isključivo edikula – dakle niša okružena stupovima i zaključena na vrhu zabatom. Spomenici edikule u mirogojskim arkadama se najčešće postavljaju visoko na zid, nemaju podnožja i u niši im gotovo uvijek stoji natpis o pokojniku/pokojnicima. Riječ je o vjerojatno najčešćem tipu spomenika u arkadama, koji, međutim, kod Bolléa nije pretjerano čest.²⁹ S priličnom sigurnošću može mu se, međutim, pripisati grobni spomenik obitelji Jakova pl. Weissa Polnaiskog (od Polne) tipa edikule u židovskom dijelu mirogojskih arkada. Projekt za spomenik obitelji Weiss sačuvan je, naime, u Bolléovoj ostavštini nije definirano natpisom kome je namijenjen, no grb postavljen na pro-

jekt svjedoči da je riječ o grobnici upravo te obitelji (Jakov Weiss dobio je, naime, 1872. plemstvo, a time i specifičan grb).³⁰ Projekt je predvidio podizanje spomenika obelisknog tipa, no do njegove realizacije iz nepoznatih razloga naposljetku nije došlo. U arkade je postavljena edikula s grobnom ploča uokvirena bogatom neorenesansnom arhitektonskom dekoracijom uobičajenom u Bolléovom stvaralaštvu. Kako je taj arhitekt radio 1880-ih i čuvenu vilu Jakova pl. Weissa,³¹ bez ikakve mu je sumnje povjerena i izrada novih, realiziranih projekata za mirogojski spomenik.

Tip nadgrobnog spomenika u obliku edikule Bollé će realizirati i u crkvi manastira Krušedola na Fruškoj gori nešto kasnije, 1901., kada bude podizao spomenik za srpskog kralja Milana Obrenovića koji je tamo pokopan. Dakako, u ovom je slučaju riječ o neobizantskoj varijanti edikule, arhitektonskom raščlambom sličnom onom koju smo susreli na spomenicima Jurkovićevih ili Borojevića.

Treći tip grobnih spomenika – ploče/stele, deriviran još iz antičke umjetnosti, pripada skupini najčešćih spomenika na otvorenome dijelu groblja, iako se javlja i pod arkadama. Od monumentalnijih Bolléovih spomenika toga tipa na prvome mjestu treba istaći onaj Danila Stankovića, bliskoga suradnika bana Khuena, dugogodišnjega predstojnika Odjela za unutarnje poslove i predsjednika Hrvatskog sabora.³² Spomenik mu je podignut 1900. ne-

25. Herman Bollé, projekt za spomenik Lavoslavu Vukeliću na groblju u svetom Križu Začretju, 1887.; Glasnik društva za umjetnost i umjetni obrt, III, Zagreb, 1888., projekt na listu bez oznake strana / Herman Bollé, project for Lavoslav Vukelić's tombstone at St. Križ Začretje Cemetery, 1887; Glasnik društva za umjetnost i umjetni obrt, III, Zagreb, 1888, project on a page without a number

24. Alexander von Wielemans, Grobnica feldzeugmeistara i zapovjednika generalštaba Franzu Freiherru von Johnu na Centralnom groblju u Beču, oko 1885.; Wiener Bauindustrie-Zeitung, Bd. III., 1886., Blatt 213. / Alexander von Wielemans, Feldzeugmeister Franz Freiherr von Johnu tombstone at the Vienna Central Cemetery, around 1885; Wiener Bauindustrie-Zeitung, Bd. III., 1886, Blatt 213

pune dvije godine nakon smrti. Projekti za spomenik nisu sačuvani, no izvori jasno naglašavaju da je izveden prema Bolléovim projektima u klesarskoj radionici Obrtne škole,³³ a pod nadzorom poslovođe Janka Kocijančića.³⁴ Izveden je tijekom proljeća i ljeta 1900., a svečano je posvećen početkom kolovoza iste godine.³⁵ Khuen se dobro odužio svojem dugogodišnjem suradniku – spomenik je naime dosta velik za mirogojske standarde (nešto viši od 5, a širok oko dva metra), pa je i danas lako uočljiv u pravoslavnom dijelu groblja, a i izrađen je od vrlo kvalitetnog materijala – repretorskog mramora iz okolice Trsta. Grobno mjesto okružuje ograda, dijelom mramorna, dijelom izvedena od kovanoga željeza, koja se danas ne može vidjeti budući da ju je, kao i dvije svjetiljke koje stoje u prednjem dijelu spomenika, raslinje potpuno prekrilo. Ploču/stelu na kojoj se nalazi natpis, koji je prvotno bio pozlaćen, na bočnim stranama omeđuju dva stupa čiji su kapiteli i baze izrađeni od bijeloga kararskog mramora.³⁶ Spomenik je u vrlo lošem stanju, a natpis postavljen i na prednju i na stražnju stranu potpuno je izbljedio.

Spomenik vrlo sličnoga oblikovnog rješenja Bollé će podići i na glavnoj aleji Mirogoja, koja vodi prema istoku od crkve Krista Kralja. Riječ je o spomeniku danas u po-

sjeđu obitelji Juričić. Projekti sačuvani u Bolléovoj ostavštini gotovo u potpunosti odgovaraju izvedenom, odnosno današnjem izgledu spomenika. Rješenje prikazuje neku vrstu inverzije situacije u rješenju zabata Stankovićevog spomenika s polukružnim zabatom »upisanim» u trokutasti i nešto dubljom nišom. Na vrhu je spomenika postavljen akroterij, a ne križ s dvije horizontalne prečke kakav stoji na Stankovićevom spomeniku. Nije se moglo utvrditi kada je podignut budući da projekt nije datiran.

S određenim se rezervama u ovaj tip nadgrobno spomenika – stele mogu ubrojiti i spomenici obitelji Radivojević u pravoslavnom dijelu groblja, uz aleju koja vodi uz arkade. Projekt za spomenik je sačuvan i datiran 1903. godinom, pa je jasno kako je smrt Livija Radivojevića (1821. – 1903.), dugogodišnjeg prisjednika Stola sedmorice³⁷, bila povod njegovome podizanju. Spomenik se sastoji od dvije stele – Liviju Radivojeviću i njegovoj supruzi Julijani - međusobno povezane ukrašima od kovanoga željeza na kojima je počivala svjetiljka iznad koje je bila ikona. Grobna mjesto okružuje reprezentativna ograda od kovanoga željeza ukrašena za Bolléa karakterističnim fitomorfnim motivima. Spomenici stoje i danas, no ikona sa svjetiljkom nije se sačuvala. Nešto tome nalik nalazi se, doduše na susjednom

grobu Nikole Radivojevića (1861. – 1914.), ispod spomenika u obliku stele, vrlo sličnom spomenicima Livija i Julijane Radivojević.

Od spomenika na kojima dominira motiv stupa/fijale/zatvorenoga baldahina najreprezentativniji primjer iz Bolléova opusa opet pripada među najvažnije realizirane nadgrobne spomenike na Mirogoju uopće – riječ je o spomeniku Vjekoslave (Louise, Aloisia) grofice Sermage od Susedgrada i Medvedgrada (1807. – 1887.), smještenom u katoličkom dijelu groblja, izvan arkada. Izvela ga je 1888. prema Bolléovim projektima na Obrtnoj školi³⁸ i dokaz je visoke kvalitete radova te institucije sa samoga početka njezina djelovanja. Prostrano grobno mjesto ograđeno je kvalitetnom ogradom od kovanog željeza koju drže zidani stupići. Sam grobni spomenik sastavljen je od dva dijela – bogato dekoriranog visokog kamenoga sarkofaga iza kojega se nastavlja vertikalni dio spomenika istaknutoga središnjeg dijela. U donjem dijelu, uz sarkofag, prikazane su izokrenute baklje, čest motiv u sepulkranoj arhitekturi kod Bolléa.³⁹ Na bočnim su krajevima postavljeni pak natpisi na hrvatskom i njemačkom jeziku s osnovnim informacijama o pokojnici. Neorenesansna arhitektonska ornamentika koncentrirana je na središnji dio spomenika, uokviren volutama i stupovima koji naglašavaju glavni motiv – grb pokojničine obitelji, a okrunjen polukružnim zabatima. Na vrh spomenika postavljen je križ o koji je ovješan masivni vijenac. Iako je izvedeno rješenje izrazito

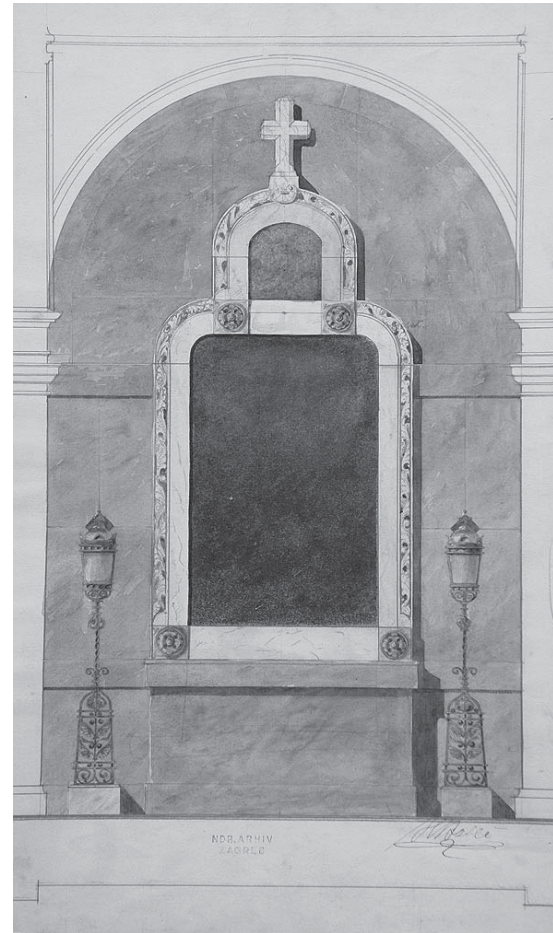
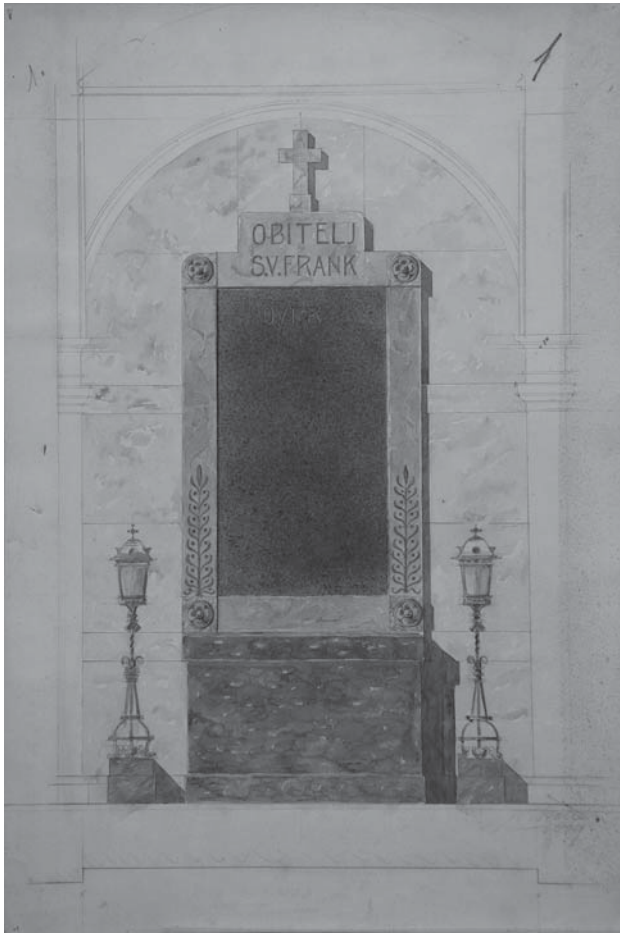
28. Herman Bollé, spomenik obitelji Payer, podignut vjerojatno oko 1898., današnje stanje / Herman Bollé, the Payer family gravestone, probably erected around the year 1898, today

26. Herman Bollé, spomenik tipa baldahina izložen na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896., izveo Ignjat Franz, Az Ipar-művészet, Budimpešta, 1896., str. 276. / Herman Bollé, project for a baldachin type tombstone exhibited the Millennium Exhibition in Budapest in 1896, executed by Ignjat Franz, Az Ipar-művészet, Budapest, 1896., p. 276.

27. Herman Bollé, projekt za spomenik tipa križa; NAZ, Zbirka građevnih nacрта, sign. VIII / Herman Bollé, project for a cross type tombstone; NAZ, Construction Sketches Collection, sign. VIII

29. Herman Bollé, projekt za spomenik obelisknog tipa; NAZ, Zbirka građevnih nacрта, sign. VIII / Herman Bollé, project for an obelisk type tombstone; NAZ, Construction Sketches Collection, sign. VIII

30. Herman Bollé, projekt za spomenik obitelji Frank, 1909., nerealizirana verzija; NAZ, Zbirka građevnih nacrtá, sign. VIII / Herman Bollé, project for the Frank family gravestone, 1909, unrealized version; NAZ, Construction Sketches Collection, sign. VIII

31. Herman Bollé, projekt za spomenik obitelji Frank, 1909., realizirana verzija; NAZ, Zbirka građevnih nacrtá, sign. VIII / Herman Bollé, project for the Frank family gravestone, 1909, realized version; NAZ, Construction Sketches Collection, sign. VIII

reprezentativno i tek se rijetki grobni spomenici na Mirogoju mogu s njim usporediti, prvotni Bolléov projekt predvidio je još reprezentativnije rješenje s velikom nišom u središtu u koje bi bila postavljena sjedeća skulptura, vjerojatno neka alegorija ili Bogorodica.

Prva verzija spomenika i u osnovnom ustrojstvu i u arhitektonskoj raščlambi bliska je rješenju nešto ranijeg spomenika feldzeugmeistara i zapovjednika generalštaba Franza Freiherra von Johna, podignutoga na bečkom Centralnom groblju sredinom 80-ih godina 19. stoljeća prema projektu Alexandra von Wilemansa, dugogodišnjeg suradnika Friedricha Schmidta u njegovome ateljeu.⁴⁰ Osim što je Bollé nesumnjivo osobno poznao Wilemansa znakovito je i da je fotografija podignutoga spomenika objavljena u III. godištu (1886.) časopisa »Wiener Bauten-Album« (prilog Wiener Bauindustrie-Zeitunga)⁴¹ u kojemu je bila reproducirana i fotografija završenoga dijela mirogojskih arkada.⁴² Bollé je, dakle, zasigurno posjedovao te godište časopisa te je mogao vidjeti publicirani Wilemansom grob.

Bez obzira na eventualne uzore, sigurno je da grobnica Sermageovih svjedoči o Bolléovoj afirmaciji u visokim

krugovima zagrebačkog društva. Grofica Vjekoslava (Louise) bila je, naime, sestra ženâ bana Levina Raucha i baruna Metela Ožegovića te majka komornika Julija Jelačića,⁴³ a o njezinom položaju u društvu govori činjenica da su sprovedu prisustvovali i ban Khuen, te sva tri predstojnika odjela Zemaljske vlade- Danilo Stanković, Stjepan Spevec i Alois (Vjekoslav) Klein kao i veći dio hrvatske aristokracije.⁴⁴ Kvaliteta i projekta i izvedbe grobnice Sermageovih nesumnjivo su naveli brojne Zagrepčane da u budućnosti angažiraju i Bolléa i Obrtnu školu na izradi spomenika.

Gotovo u isto vrijeme kada podiže spomenik grofici Sermage Bolléu se pruža prilika realizirati jedan od njegovih najreprezentativnijih neogotičkih grobova – književniku Lavoslavlu Vukeliću, postavljen 1887., doduše ne na Mirogoju već na groblju u mjestu Sveti Križ Začretje.⁴⁵ Koliko se za sada moglo utvrditi riječ je o prvom njegovom nadgrobnom spomeniku u kojemu dominira motiv zatvorene baldahina postavljenoga na stupu (ili katkada stubu) i okrunjenoga visokom fijalom i/ili križem (motiv je koristio nešto ranije na grobnici obitelji Jelačić kod Novih dvora u Zaprešiću, no tamo je riječ više o kapelici – grobnici, negoli

o nagrobnom spomeniku u užem smislu te riječi). Među Bolléovim projektima sačuvane su tri različite verzije tog tipa spomenika, a jedan je kog je, izveo klesar Ignjat Franz, bio izložen i na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1895. godine⁴⁶ Dekoraciju na većini spomenika toga tipa Bollé koncentrirao na fijale ili vrh baldahina, te na kapitele stupa/stuba na kojemu baldahin počiva. Ploča s natpisom s podacima o pokojniku/pokojnicima bila je postavljena redovito na jednu ili sve četiri strane zatvorenog baldahina, dok su s bočnih strana glavnoga dijela spomenika, izvedenoga od kamena, postavljane svjetiljke izvođene redovito od kovanoga željeza.

Budući da na sačuvanim projektima nije navedeno niti za koju su obitelj/pojedinca niti za koje su mjesto namijenjeni nije se moglo utvrditi da li su ti projekti izvedeni. Na Mirogoju za sada nije bilo moguće ustanoviti ni jedan spomenik koji bi oblikovno bio blizak tim Bolléovim projektima.

Projekti za nadgrobne spomenike u kojima je križ dominantan motiv relativno su brojni u Bolléovoj ostavštini. Za većinu se, međutim, nije uspjelo utvrditi gdje su i da li su uopće realizirani. Nije sigurno ni da li su svi bili namijenjeni zagrebačkom Mirogoju budući da je Bollé, projektirajući za cijelu tadašnju Hrvatsku, dobivao narudžbe za grobne spomenike i izvan Zagreba, kako navedeni primjeri iz 1880-ih godina to i potvrđuju. Najveći dio projekata za križni tip spomenika predviđao je upotrebu kamena kao glavnog materijala. Križevi su obično postavljeni na postament obelisknog ili stupolikog oblika. Križevi i/ili postament najčešće su bili bogato ornamentirani. U ostavštini su sačuvana i dva projekta za spomenike-križeve koji su se trebali podići od kovanog željeza, drugog najčešće korištenog materijala pri izradi nadgrobni spomenika ne samo kod Bolléa nego općenito pri njihovoj izradi u 19. stoljeću. Usporedba s današnjim grobovima pokazuje kako je jedna skica gotovo sigurno realizirana pri podizanju groba Franje (†1898.) i Marije (†1929.) Payer. Skica je većim dijelom identična izvedenoj situaciji s potpuno perforiranim križem, izvedenim od kovanog željeza sa strane kojega stoje dvije svjetiljke na postamentima. Dekorativni motivi na križu, na tragu neogotičke fitomorfne ornamentike, tipični su za Bolléovo stvaralaštvo.

Obeliskni tip spomenika bio je jedan od najčešćih tipova nadgrobni spomenika u 19. (pa i dugo u 20.) stoljeću uopće. U Bolléovoj ostavštini sačuvan je cijeli niz projekata za taj tip spomenika, no ni jedan, međutim, nije bilo moguće za sada naći na Mirogoju. Oblikovno ustrojstvo većine rješenja prilično je slično: arhitektonska dekoracija obično je koncentrirana na postolju obeliska na koji se postavlja i ploča s imenima pokojnika. Često je dekoriran i vrh obeliska, dok se na središnji dio postavlja najčešće samo grb obitelji ukoliko se radilo o plemićima. S obzirom na konfesionalnu pripadnost pokojnika, na vrhu se obeli-

ska katkada mogu naći križ, Davidova zvijezda, te poneki sasvim arhitektonski, dekorativni motiv (kalež). Samo se za jedan Bolleov projekt grobnog spomenika baldahinskog tipa, zahvaljujući jasno definiranom grbu moglo utvrditi kome je bio namijenjen – obitelj Weiss. No ni jedna od dvije sačuvane verzije nije, međutim, izvedena kome je namijenjena.

Izbor stila nadgrobni spomenika

Neorenesansni mirogojski kamposanto jednim je jedinstvenim stilskim jezikom natkrililo grobnice pripadnika svih konfesija. Stoga potreba za razdvajanjem u posebne konfesionalne odjeljke groblja te za stilskim naglašavanjem posebnih etnokonfesionalnih identiteta kao načina distinkcije u uniformnoj arhitekturi ne treba čuditi. Odabirani su pri tome za spomenike ponajprije oni stilovi koji su se koristili i pri gradnji sakralnih građevina – neorenesansni i neogotički za katolike i protestante, neobizantski za pravoslavne i neomaurski za Židove. Pravila, dakako, nema i o individualnom je stavu/ukusu/sklonosti uvelike ovisilo koji će stil u konačnici biti odabran.

Znakovito je da kuće obitelji koje su si na Mirogoju podizale nadgrobne spomenike u stilu koji je upućivao na njihovu konfesionalnu pripadnost nisu imale tako posebna stilska obilježja. Pravoslavci i Židovi, Borojevići, Weissovi i drugi gradili su, poput katolika, gotovo isključivo neorenesansne i neobarokne kuće i ljetnikovce. Stil grobnica je bio očito osobniji, u većoj mjeri označujući od stila palača.

Redovito su se poštovala konfesionalna pravila – prikazi svetaca i biblijskih likova na spomenicima pravoslavaca izvedeni su ili u mozaiku ili u vidu zidne slike/freske, odnosno ikone. Puna skulptura ili visoki reljef (osim biste pokojnika) se ne javlja. Na spomenicima Židova je ako se javlja, figuralna plastika redovito alegorijske prirode. Konfesionalna pripadnost dakako najčešće je naglašena uobičajenim vjerskim simbolima – npr. križem s jednom prečkom kod katolika ili »grčkim dvostrukim križem»⁴⁷ na spomenicima pravoslavaca (spomenici Danilu Stankoviću, Borojevićima, Jurkovićima).

U odabiru stila nadgrobni spomenika za katolike i protestante, kako je već spomenuto, Bollé se odlučivao za neorenesansu ili neogotiku. Neorenesansa je, međutim, potpuno prevladavala što se vjerojatno može objasniti nastojanjem arhitekta da se prilagodi arhitektonskom okviru groblja (dakle arkadama i paviljonima). Kako je riječ o stilu poniklom u zapadnoj Europi, dakle u katoličkom svijetu, njegovim se odabirom također bar u određenoj mjeri implicirala vjerska pripadnost pokojnikâ.

Javljuju se dakako i stanovita odstupanja u odabiru stila. Tako, Vončinin za razliku od većine Bolléovih spomenika u arkadama namijenjenih pravoslavnima, nije riješen u neobizantskom, već u neorenesansnom stilu, vjerojatno stoga što je primarno podignut kao spomenik jednome

katoliku (Vončini), a ne pravoslavnim obiteljima Kotur i Gavela koje će kasnije većim dijelom zakupiti taj paviljon. Kako Bolléov neobizantski, pa i neomaurski stil (na spomeniku Weiss) ima arhitektonsku dekoraciju dobrim dijelom deriviranu iz klasicizirajućega rječnika, stanovita odstupanja koja se javljaju jedva se uočavaju.

Više nego u jednom drugom segmentu svog stvaralištra Bollé pri projektiranju grobnih spomenika u periodu neposredno pred Prvi svjetski rat ovaj se arhitekt okreće secesijskom oblikovnom jeziku. Glavni primjer njegovoga novoga stilskog pristupa predstavljaju projekti za grobni spomenik obitelji Šimuna Vinka Franka (1847. – 1909.) nastali 1909. godine.⁴⁸ U Bolléovoj su ostavštini, naime, sačuvana tri oblikovno različita projekta za grobnu ploču Frankovih, od kojih je jedan naposljetku i realiziran u sjevernom dijelu arkada. Bollé na svim tim projektima uokviruje grobnu ploču fitomorfnom secesijskom ornamentikom, a na izvedenom primjeru takav tip ornamentike primjenjuje i na lampama postavljenim s bočnih strana spomenika. Secesijske odlike pokazuje i projekt za grob koji danas pripada obitelji Juričić: stelu s natpisom u središnjem dijelu spomenika okružuju secesijski stilizirane ruže.

Da li se radi o utjecaju mlađih suradnika iz njegova ateljea, želji naručitelja ili utjecaju stranih publikacija koje je primao Muzej za umjetnost i obrt i koje su mu stajale na raspolaganju teško je reći,⁴⁹ no čini se da je u Bolléovom odustajanju od primjene historijskih stilova pri projektiranju nadgrobnih spomenika u zadnjoj fazi karijere vrlo važnu ulogu odigrala suvremena hrvatska likovna kritika, odnosno, preciznije rečeno, prvi njegov žestoki kritičar, Vladimir Lunaček. U članku objavljenom u povodu dana Svih svetih 1902. Lunaček se, naime, obrušio na historičistički koncept grobnica (ne samo Bolléov već i općenito), kritizirajući s jedne strane pretjeranu sentimentalnost Rendićevih spomenika, a s druge pretjerivanje u arhitektonskoj dekoraciji te općenito suvišnim motivima. Na zub je osobito uhvatio Grahorov spomenik Iliricima na kojemu vise »okolo ... tanjuri u kakovom »altdeutsch speisezimmeru«, no ni o ostalim nadgrobnim spomenicima nije imao bolje mišljenje: »Ako podjete dalje tima arkadama, nalazite sve same neukusne radnje. Vidite, ljudi imadu novaca i trpaju na spomenik sve što spada i ne spada. Tu su Ćiril i Metod, Isus, Marija i sv. Josip, svi u luku medju crvenim belgijskim granitnim stupovima, akantusovim kapitelima u pravoj šumi svih mogućih baroknih i preporodnih [renesansnih, op. a] ornamenata, roseta, što više, nalazimo preporodnu arhitekturu s pozadinom, koja je izradjena u mozaiku romansko – bizantinskog karaktera. Originalan je jedan spomenik, koji prikazuje nekakve dvije figure, gdje plaču pred poluotvorenim vratima. Oh, kako su ta vrata izradjena. Dvije daske, za koje – ne znaš, otvaraju li se iz nutra ili iz vana, koso su urezane mramorne ploče. Na »spielthür« ne ulazi se na drugi svijet.»⁵⁰ Dakako i Bolléov spomenik grofi-

ci Sermage, zbog svoje izrazite reprezentativnosti, također je došao na tapetu. Lunaček je držao da je na njemu previše svega. »Dva obeliska kao dvije debele trstike, sakrofrag???, kandelabri, ornamenti, profili, lavlje pandže, pače i hrtovi – znak francezskih plemića – ne fale. Čudim se, da je mrtvačka glava izostala.»⁵¹

Lunačekove su riječi imale stanovitoga efekta u Zagrebu – građanstvo je počelo sve češće naručivati spomenike kod hrvatskih skulptora (ponajprije Rudolfa Valdeca i Roberta Frangeša Mihanovića), ali i kod arhitekata (Viktora Kovačića). Okretanje secesiji u projektiranju nadgrobnih spomenika kod Bolléa može se stoga tumačiti i kao pokušaj održavanja na »tržištu« nadgrobnih spomenika, iako nesumnjivo ukazuje i na spremnost ovoga arhitekta na usvajanje novih tendencija u arhitekturi u visokoj dobi.

Samo popis obitelji za koje je Bollé projektirao nadgrobnih spomenika na Mirogoju jasno svjedoči o položaju koji je ovaj arhitekt igrao u Zagrebu krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Dobar dio gospodarske, političke i klerikalne elite grada odlučio mu je povjeriti jedan od najdelikatnijih, najintimnijih arhitektonskih poslova – nadgrobnji spomenik za sebe i svoju obitelj, koji bi trebao za vječnost poslati poruku o važnosti, bogatstvu, ugledu obitelji/pojedinca koji ga je podigao. Spomenika koji su izvedeni prema Bolléovim projektima zasigurno ima znatno više, no u članku su navedeni samo oni za koje su sačuvani projekti ili čiji arhivski i novinski izvori, potvrđuju Bolléovo autorstvo. Izvedeni spomenici odreda su vrhunska djela arhitekture i primijenjene umjetnosti historicizma i secesije pa bi atmosferilijama i nemarom oštećene primjere trebalo obnoviti i zakonski zaštititi.

BILJEŠKE

1 Prof. Dr. I. K. [ISO KRŠNJAVI], *Die drei Wiener Vorträge über das Erdbeben*, u: »Agrar Zeitung«, Nr. 282, 7. 12. 1880., 2

2 DUŠKO KEČKEMET, *Ivan Rendić, život i djelo*, u: »Brački zbornik«, 8., Skupština općine Brač, Savjet za prosvjetu i kulturu Supetar, Supetar, 1969., 94-96

3 Između 1882. i 1900. u Obrtnoj će školi 66 klesara završiti školovanje. ŽELJKA ČORAK, ŽARKO DOMLJAN, LJILJANA NIKOLAJEVIĆ, KREŠIMIR TADIĆ, *Počeci Obrtne škole i vizualni identitet Zagreba, izložba 15. zagrebački salon*, Umjetnički paviljon, Zagreb, 1980., 10

4 HA, Iz nedavne prošlosti prvostolne crkve. Razgovor sa 84-godišnjim kiparom Ignjatom Franzom, u: »Jutarnji list«, Zagreb, 12. 2. 1939., 19; zahvaljujem kiparevom prauunu g. Tomislavu Franzu koji me upozorio na članak

5 DRAGAN DAMJANOVIĆ, *Đakovačka katedrala*, Matica hrvatska, Zagreb, 2009., 256, 391

6 Npr. u Mariji Bistrici, OLGA MARUŠEVSKI, *Iso Kršnjavi kao graditelj*, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, knjiga XXXVII, Zagreb, 1986., 130

7 ISKRA IVELJIĆ, *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Leykam international, 2007., 403

8 *** Sjednica gradskoga zastupstva, u: »Narodne novine«, br. 107, 10.

5. 1883., 1
- 9 *** Vom Centralfriedhofe, u: »Agramer Zeitung«, Nr. 171, 26.7.1890., 2
- 10 ISKRA IVELJIĆ (bilj. 6), 402
- 11 KREŠIMIR KOSIĆ, VLADIMIR MALEKOVIĆ, SAŠA VEREŠ, *Mirogoj Zagreb: [1873-1973]*, Zagreb, Grafički zavod Hrvatske, Gradska groblja, 1974., 17
- 12 Primjer nadgrobnog spomenika u obliku otvorenog polubaldahina (uglavnom neogotičkih, no izvedeni su i u drugim stilovima) koji se često javlja u sepulkarnoj arhitekturi 19. stoljeća nije se mogao za sada pronaći u Bolléovom opusu. Osim nadgrobni spomenika na grobljima u to vrijeme najmućnije obitelji podižu dakako i kapele. One se neće posebno obrađivati u ovom tekstu.
- 13 RENATE WAGNER-RIEGER, *Wiens Architektur im 19. Jahrhundert*, Oesterreichischer Bundesverlag fuer Unterricht, Wissenschaft und Kunst, Beč, 1970., 248
- 14 ANNEMARIE FENZL, *Kardinal Rauscher und Friedrich Schmidt, u: Friedrich von Schmidt (1825 - 1891), Ein gotischer Rationalist*, Museum der Stadt Wien, Beč, 1991., 38
- 15 Podaci preuzeti s natpisa na grobovima.
- 16 DIMITRIJE VITKOVIĆ, *Srpska pravoslavna crkvena općina i škola u Zagrebu. Hronologijsko-istorijski pregled*, Srpska pravoslavna Eparhija zagrebačko - ljubljanska, Zagreb, 1985., 92
- 17 O Borojeviću u: KARMEN MILAČIĆ, *Borojević, Nestor (Borojević)*, u: Hrvatski biografski leksikon, sv. 2., Zagreb, 1989., 167.; DIMITRIJE VITKOVIĆ (bilj. 15), 91-92
- 18 Misli se na ostavštinu projekata u Nadbiskupskom arhivu u Zagrebu.
- 19 O tome više u: DRAGAN DAMJANOVIĆ: *Herman Bollé i obnova građevina zagrebačkog Stolnog kaptola nakon potresa 1880. godine*, u: »Radovi Instituta za povijest umjetnosti«, 34, 2010., u tisku.
- 20 O Vončini u: VERA CILIGA, Vončina, Ivan, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, 8., Zagreb, 1971., 531-532
- 21 Državni arhiv u Zagrebu (dalje DAZG), Fond br. 135, Obrtna škola (dalje OŠ), kutija br. 25, sign. 22034, opći spisi 1902., br. 327-1902., Ravnateljstvo Kraljevske zemaljske obrtne škole (RKZOŠ) ZVBiN-u, br. 327, Zagreb, 29. 5. 1902.
- 22 JANKO HOLJAC, *Nadgrobni spomenik blagopokojnoga opata Stjepana Pogledića*, u: »Viesti Društva inženira i arhitekata«, br. 2., 15. 2. 1895., 16
- 23 O skulpturi više u: IRENA KRAŠEVAC, *Dragutin Morak - zanemareni kipar našeg 19. stoljeća*, u: »Radovi instituta za povijest umjetnosti«, br. 31, Zagreb, 2007., 232
- 24 Ističe se da spomenik »je izveden strogo po ukusu talijanske renesance od raznovrstnoga kamena«. Klesarske je radove izveo Ignjat Franz. Holjac, 1895., 16
- 25 Zanimljivo je kako Eckhel 1892., dakle godinu dana prije podizanja spomenika župniku Poglediću, preuzima i projektiranje spomenika bitke kod Slankamena u Srijemu. Očito je kako je Bollé imao pune ruke posla na restauraciji zagrebačke katedrale te na pripremama za restauraciju pakračke i križevačke crkve, pa nije mogao preuzimati ovakve ipak manje narudžbe. O spomeniku kod Slankamena više u: DRAGAN DAMJANOVIĆ, Javni spomenici, radovi zagrebačkih arhitekata, u Kupinovu, Novom Slankamenu i Vezircu kod Petrovaradina, u: »Scriinia Slavonica«, Slavonski Brod, 2010., u tisku.
- 26 *** K petdesetgodišnjici književnoga preporoda, u: »Pozor«, br. 238, Zagreb, 17. 10. 1885., str. 3
- 27 Bolléu je autorstvo grobnog spomenika pripisano u: ŽELJKA ČORAK, ŽARKO DOMLJAN, LJILJANA NIKOLAJEVIĆ, KREŠIMIR TADIĆ (bilj. 2), 73
- 28 Projekt se čuva u Schmidtovoj ostavštini u Muzeju grada Beča. Wiennuseum, Nachlass Friedrich Schmidt, Inventar Nr. 141-42. Erwin Neumann (ERWIN NEUMANN, Friedrich von Schmidt. Ein Beitrag zu seiner Monographie und zur Kunstgeschichte des 19. Jahrhunderts, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien, Beč, 1952., 348) je sumnjao da je riječ o projektu za sakramentalnu nišu, no usporedba s izvedenim spomenikom jasno pokazuje da je ipak riječ o spomeniku. Izvori iz 1879. spominju kako je Schmidt trebao raditi projekt i za epitaf (spominje točno rečeno epitaf, Epitaphium, no čini se da misli na nadgrobni spomenik) kanonika Franje Gašparića, no nije poznato da li je taj spomenik bio realiziran, te u kojem je stilu trebao biti izveden. Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (AHAZU), sign. XII A 645/6, Friedrich Schmidt Franji Račkom, Beč, 4. 7. 1879.
- 29 Odnosno prema sačuvanoj dokumentaciji nije se mogao ustanoviti veliki broj spomenika ovog tipa.
- 30 IVAN MIRNIK, *Obitelj Aleksander ili kratka kronika izbrisanoj vremenama*, u: »Radovi Zavoda za hrvatsku povijest«, vol. 28., Zagreb, 1995., 108
- 31 IVAN MIRNIK (bilj. 30), 108-109; ŽARKO DOMLJAN, *Stambena arhitektura Hermanna Bolléa*, u: »Život umjetnosti«, br. 26-27, 1978., 33-36
- 32 *** †Danilo Stanković, u: »Srpski Sion«, br. 49, Sremski Karlovci, 6. 12. 1898., 791-792
- 33 *** Osvećenje nadgrobnog spomenika pok. Danu Stankoviću, u: »Srpski Sion«, br. 30, Sremski Karlovci, 23. 7. 1900., 490
- 34 *** Nadgrobni spomenik Danilu Stankoviću, u: »Narodne novine«, br. 69, 24. 3. 1900., 2; Kocijančić je od 1900. do 1901. bio klesarski poslovođa na Obrtnoj školi. Prema: ŽELJKA ČORAK, ŽARKO DOMLJAN, LJILJANA NIKOLAJEVIĆ, KREŠIMIR TADIĆ (bilj. 2), 19
- 35 *** Osvećenje nadgrobnog spomenika pok. Danu Stankoviću, u: »Srpski Sion«, br. 30, Sremski Karlovci, 23. 7. 1900., 490; *** Blagoslov spomenika Danilu Stankoviću, u: »Narodne novine«, br. 180, 7. 8. 1900., 3
- 36 O materijalima upotrijebljenima pri izradi spomenika u: *** Nadgrobni spomenik pok. Danilu Stankoviću, u: »Narodne novine«, br. 174, 31. 7. 1900., 3
- 37 *** Blagoslov spomenika Danilu Stankoviću, u: »Narodne novine«, br. 180, 7. 8. 1900., 3
- 38 *** Grobni spomenici na centralnom groblju, u: »Glasnik društva za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu«, godina III., 1888., 68. Projekt za spomenik je sačuvan u Bolléovoj ostavštini u Nadbiskupijском arhivu u Zagrebu, Zbirka građevnih nacrti, sign. VIII.; spomenik je reproduciran u: ŽELJKA ČORAK, ŽARKO DOMLJAN, LJILJANA NIKOLAJEVIĆ, KREŠIMIR TADIĆ (bilj. 2), 73
- 39 Javljaju se na samim arkadama, na brojnim grobnim spomenicima, itd.
- 40 Moguće je da je Wielemans preradio raniji Schmidtov projekt. U Schmidtovoj se ostavštini, naime, čuva projekt za Johnov spomenik. ERWIN NEUMANN (bilj. 26), 347
- 41 Wiener Bauindustrie-Zeitung, Wiener Bauten-Album, Bd. III., 1886., Blatt 213
- 42 Wiener Bauindustrie-Zeitung, Wiener Bauten-Album, Bd. III., 1886., Blatt 263
- 43 *** Todesfälle, u: »Agramer Zeitung«, Nr. 235, 15. 10. 1887., 2
- 44 *** Leichenbegägniß, »Agramer Zeitung«, Nr. 236, 17. 10. 1887., 2
- 45 *** Spomenik Lavoslavu Vukeliću, »Vienac«, br. 30, 23. 7. 1887., 478-479; o spomeniku i u: DRAGAN DAMJANOVIĆ, *Neogotička arhitektura u opusu Hermanna Bolléa*, u: »Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam«, br. 17 (2009.), 2 (38), 2009., 252.; Spomenik je ilustriran i opisan i u: IRENA KRAŠEVAC, *Spomenik na groblju*, u: Umjetnička topografija Hrvatske. Krapinsko-zagorska županija: sakralna arhitektura s inventarom, feudalna arhitektura, spomen-obilježja, Institut za povijest umjetnosti, Školska knjiga, Zagreb, 2008., 595
- 46 Az Ipar-művészet, Budimpešta, 1896., 276
- 47 Kako se doslovno kaže u novinama: *** Nadgrobni spomenik pok. Danilu Stankoviću, u: »Narodne novine«, br. 174, 31. 7. 1900., 3
- 48 Nisu se mogli pronaći podaci o ovoj osobi.

49 Osobito je moguć utjecaj knjige koja se i danas čuva u knjižnici MUO-a Das moderne Grabmal, Friedr. Wolfrum und Co., Verlag für Architektur und Kunstgewerbe, Beč, Leipzig, s. d.

50 VLADIMIR LUNAČEK, *Nadgrobnni spomenici*, u: »Narodne novine«, br. 251, 31. 10. 1902., 5

51 Isto.

Summary

Dragan Damjanović

Tombstones by Herman Bollé and the School of Arts and Crafts in Zagreb Cemetery of Mirogoj

From the very beginning of his career in Croatia, Herman Bollé's name is connected to the Zagreb Cemetery Mirogoj, which was founded in 1876 and became inseparably linked to his biography. The first arcades with the "pavilion", as the part of the arcades covered with a dome were called in the nineteenth century, were some of his earliest independent projects. Since they were finished in 1879-80, and were almost completely undamaged by the great earthquake from 1880, they served as one of the crucial proofs for Bollé's advocates (first and foremost Iso Kršnjavi) who claimed that his work was highly solid. However, that wasn't the only way the earthquake "benefited" Bollé. At the time, the most important Croatian sculptor of the era Ivan Rendić moved from Zagreb. At the end of 1880s and the beginning of the 1890s, Rendić was the one that more affluent citizens of Zagreb usually came to for the design of their tombstones. Bollé and Rendić could not compete, but Rendić's departure enabled Bollé to take up the dominant position when it came to designing and constructing gravestones, which was further boosted by the opening of the School of Arts and Crafts that trained a relatively large and highly competent, but cheap, work force that would turn Bollé's ideas into reality.

First a workshop for the restoration of the Cathedral opened, then the School of Arts and Crafts. This resulted in a number of high quality gravers, who later trained a whole new generation of gravers. The key names in that respect are Ignjat Franz, a long term professor at the School of Arts and Crafts, who in 1879 moved to Zagreb with Bollé from Vienna, where they both worked on the projects of Friedrich von Schmidt, and later that of Adolf Baumgarten, who worked on the termination of the Đakovo Cathedral until the year 1882.

The statute of the Mirogoj Cemetery determined only the basics when it came to the overall design and the size of tombs, so the gravestones in the arcades, where tombs were permanently sold to families, had to be positioned next to a wall, there had to be a certain aesthetic in the way they were ordered, and they could not weigh more than 160 kg. The representative value and the size of gravestones depended on the financial possibilities of a patron family and the talent and imagination of an architect or a sculptor. The gravestones Bollé made for Mirogoj therefore vary and can be divided into a few groups: gravestones resembling an altar retable, aedicules, tablets and stelae, pillars, fialae, closed baldachins, crosses and obelisks. The same types were used by all the other architects in the European cemeteries of the nineteenth century and later. Bollé actually continued building on the experience he gained working with architects Heinrich Wiethase in Köln and Friedrich von Schmidt in Vienna and there is no doubt that living and working in Vienna had a profound impact on him. There he had a chance to see a whole array of tombstones by different architects, especially after the new Central Cemetery was founded on the south eastern outskirts of the city in 1870. The type of tombstones resembling a Catholic altar retable is the most representative and a relatively rare model both in Bollé's work and in Mirogoj in general since only members of the highest class could afford it, mostly those of the political, clerical and economic elite. All gravestones of that type in Mirogoj are located in the arcades and executed in a Neo-Renaissance or Neo-Byzantine style. We can single out the Jurković, Borojević and Savitz Nossan family tombs as well as that of the canons of Zagreb. Among the simpler type of gravestones in the form of an aedicule, we can single out that of the Weiss family. When it comes to those of the pillar type, the most noteworthy is that of the Sermage countess (1887), which is probably the most representative example of the Historicist sepulchral architecture in Mirogoj, whereas for the stone stelae the gravestones of Danilo Stanković, and Juričić and Radivojević families stand out. At the end of his career, just before the beginning of World War I, Bollé turned to Art Nouveau style (families Frank and Jurčić tombstones).

Bollé made designs for the families or individuals of the political, economic and clerical elite of Zagreb and Croatia of the time and therefore bear witness to his position in society. The greatest number of tombs was constructed in the Neo-Renaissance style and sometimes in the Neo-Byzantine (for those of the Orthodox faith), Neo-Maori (for Jews) and Neo-Gothic style.